

УДК 821.161.2-93.09]-054.7+ [94(477):341.485]

Варданян М. В.,

кандидат філологічних наук, доцент, помічник ректора,
Криворізький державний педагогічний університет,
pm_rectora@kdpu.edu.ua

МІЖ ЖИТТЯМ І СМЕРТЮ: “ГОЛОДОВА” ПРОБЛЕМАТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Анотація

У статті розглядається тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що порушується в повістях Ольги Мак та Лесі Бризгун-Шанти. Основна увага зосереджена на розкритті двоїстості мотиву смерті в художніх текстах українських діаспорних письменниць. Акцентована увага на життєствердному пафосі творів про Великий Голод в Україні. Розглянуто образи героїв як носіїв колективної (культурної) ідентичності, осмислення яких українською молоддю веде до відкриття особистої ідентичності та формування активної громадської позиції.

Ключові слова: проза про Голодомор, дитяча література, українська діаспора, особиста та культурна ідентичності.

Summary

The article deals with Holodomor in 1932–1933 in Ukraine, which is represented in the stories of Olga Mak and Lesia Bryzgun-Shanta. This paper focuses on revealing the duality of the death motive in the novels of Ukrainian Diaspora writers. The emphasis is put on the life-affirming pathos of works about the Great Famine in Ukraine.

Key words: Holodomor prose, children's literature, Ukrainian Diaspora, personal and cultural identity.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є однією з найтрагічніших сторінок в історії нашого народу, а художні твори на “голодову” тематику непрості для читання. Нині стали своєрідними бестселерами для українців книги Івана Багряного “Сад Гетсиманський”, Василя Барки “Жовтий князь”, Тодося Осьмачки “План до двору” та “Ротонда душогубців”, Уласа Самчука “Марія”, в яких Голодомор в Україні розкривається масштабно та багатоаспектно. Проте маловідомо, що в дитячій літературі цій темі також наводиться належне місце. Зокрема, йдеться про літературу для дітей та юнацтва українського зарубіжжя, що представлена такими творами про Великий Голод як “Каміння під косою” Ольги Мак, “Чорні хмари над золотистим полем” Лесі Бризгун-Шанти, “Легенда про колоски” Віри Вовк, “За Збруч” та “Над Збручем” Івана Боднарчука. Названі твори не ставали предметом пильної уваги вітчизняних науковців. У цій розвідці ставиться за мету визначити особливості у відображенні та сприйнятті смерті та життя у художніх текстах для дітей на “голодову тематику” з позиції міфокритики та теорії психоаналізу З. Фрейда.

До українського читача твори про Голодомор прийшли зі здобуттям Україною незалежності. “Легенда про колоски” Віри Вовк вийшла у збірці

під назвою “Чар-писанка” (Львів, 2012). Повість Лесі Бризгун-Шанти вперше була опублікована у видавництві “Ярославів Вал” (Київ, 2005). А ось повість Ольги Мак визнано як один із кращих творів для молоді з теми про Голодомор. Тож книга видавалася неодноразово: в українському зарубіжжі (Торонто, 1973), в Україні (видавництва “Глобус”, Київ, 1994 та “Лелека”, Київ, 2004) та в англійському перекладі у США (2011). Натомість оповідання Івана Боднарчука про Великий Голод, які побачили світ у Торонто (збірки “Далекі обрії”, 1968; “За Збруч” 1993), в Україні ще чекають на свого видавця.

Так, в оповіданнях Івана Боднарчука “Над Збручем” та “За Збруч”, що написані на відстані 25 років, читачу дається змога побувати по обидва боки річки Збруч, яка з 20-х рр. минулого століття стала за кордон між Радянським Союзом та Польщею. Топос річки набирає символічного зображення. Це своєрідне пограниччя між смертю і життям. В оповіданні “Над Збручем” підлітки Андрій і Петро намагалися передати борошно і хліб для своїх близьких, які перебували за межею – у радянській Україні.

І. Боднарчук щедро послуговується образами сарани, смороду, цвинтаря, воронів, кайданів, що є такими собі маркерами жахливого світу, де панує голод і смерть. Їм він протиставляє такі образи як земля, жнива, поля, хліб, борошно, що уособлює життя. І хоча головним героям не вдається втілити задумане, та більше, Петра ув'язнюють, а Андрія застрелюють на кордоні, автор підводить до думки про нескореність, протест і співчуття.

В іншому оповіданні, “За Збруч”, письменник зображує непокору дітей в іншій спосіб: їм вдається перетнути кордон та врятуватися від лещат тоталітарної машини. Такий порятунок в І. Боднарчука символізує не лише волю, а й збереження українськості, національних і релігійних традицій.

Релігійного звучання набуває новела “Легенда про колоски” В. Вовк. Свідомість сільської дівчинки розщеплена на небуття і буття. Життя, прирівняне до небуття, сповнене горя: діти голодні, мати опухла, батько розстріляний. А з підсвідомості Ніни виринає образ Божої Матері, яка розділяє трагедію дівчинки. Авторка актуалізує проблему віри / невіри: попри заборони тоталітаризму, Бог і Матір Божа є в душах навіть нехрещених дітей, щирі й наївні душі яких будуть врятовані для буття в іншому світі.

Більш детально розглянемо проблематику життя / смерті на матеріалі повістей Ольги Мак та Лесі Бризгун-Шанти. Попередньо зауважимо, що попри свою тематику про Голодомор, у творах життєствердний початок переважає. Через мотиви життя і смерті, що належать до архетипних та набувають найбільшої значущості в переломні моменти, читач переживає катарсис. Таке очищення через

емоції страху та переживання стає чинником формування моральних цінностей як основи особистої та культурної ідентичності.

Життєвою основою для обох повістей “Каміння під косою” та “Чорні хмари над золотистим полем” стали події під час зародження тоталітарного режиму: колективізація, індустріалізація, голод, геноцид українців. До розгляду цих трагічних часів в історії України Ольга Мак та Леся Бризгун-Шанта звертаються у своїх творах у різний спосіб, що дає змогу читачу осягнути проблеми смерті на всіх рівнях. Так, твір першої є своєрідною психологічною репрезентацією пережитого під час Великого Голоду. Тому мисткиня вдається до розповіді від третьої особи, а через образ автора подає характеристики зображуваній епосі.

Натомість Леся Бризгун-Шанта створює історичний наратив про Голодомор – 1933 з приватних спогадів очевидців, що надає повісті монтажної композиції та поетичного багатоголосся. Водночас, письменниці не вдаються у своїх повістях до натуралізації смерті, її патологічного відображення. Радше їх цікавить відображення епохи тоталітаризму як такої, що несе смерть і руйнування. Ці спостереження ведуть нас до праці Зігмунда Фрейда “Незадоволеність культурою”, у якій дослідник розглядає культуру паралельно до його концепції індивідуальної психіки, але як абстракцію вищого ґатунку. За З. Фрейдом, існування людства залежить від перемоги одного з потягів: життя чи смерті. Але чи вдасться розвитку культури опанувати людський первинний потяг агресії та саморуйнування, що порушує існування людей? [4, 257–258] – питання у З. Фрейда по відношенню до доби, культури початку ХХ ст., є риторичним. Тож, вияви патології таких культурних об’єднань – то справа дослідників [4, 256].

У повістях про Голодомор українських письменниць Ольги Мак та Лесі Бризгун-Шанти культурний процес сталінської доби відображений як такий, що в його основі переважає потяг до смерті. Іпостасі смерті такі: смерть як знищення, смерть як загибель, смерть як розщеплення тіла, смерть як звільнення від страждання, смерть як біль, смерть як втеча, смерть як вирок – є репрезентацією “чужого” вирішення за долю людей та руйнівної енергетики цієї культурної епохи, деструктивної в своїй основі для української спільноти.

Схильність тоталітаризму до агресії виражається в повістях у розриві людських зв’язків, створенні антагонізмів у суспільстві, внутрішній дисгармонії. Ці роз’єднання відображені на рівні народу, родини та особистості. У такий спосіб авторки зображують радянську культуру як джерело страждання для українців. Письменниці “по кісточкам” розібрали феномен епохи сталінізму: садизм, культ особи, розшарування в суспільстві, ворожа етика, страх, смерть, руйнування та соціальний невроз, – патологія культурного процесу очевидна у Фрейдівому розумінні.

На цьому попелищі смерті формується новий радянський топос колгоспу, ворожого та агресивного селу. Його атрибути – примус до роботи, “план до двору”, обов’язкові “трудоdni”. Для ідеологів культури тоталітаризму – насолода від розбудови життя на кістках: ““Як гарно розвивається колгоспне господарство”, – з гордістю повторював голова колгоспу” [1, 68]. Тож село перебуває у творі Бризгун-Шанти на межі життя і смерті. Непокора – чорний прапор смерті на сільраді. Зламатися – означає стати рабом, духовним і фізичним. Село розшматовалося на два нові класи – куркулі та колгоспники, але обидва рівноцінні смерті.

Інше існування – нові ідеали. Тому втрачає свою сутність поняття родини як цінності. На заміну приходять дитячі приюти. Сироти втрачають не лише фізичний зв’язок зі своїми близькими, знищеними режимом як “вороги народу”. Вони регулярно піддаються зомбуванню пропагандою, перетворюючись переважно на виконавців чужої волі, на постаті без душі. Одиниці витримують. Такі як три дівчинки з сиротинцю. Втікаючи звідти, чи рятуються вони, авторка не каже, адже то справа майбутнього та первнів душі людської.

Натомість саме з втечі з притулку розпочинається подорож головного героя підлітка Андрія Півполи з повісті “Каміння під косою”. Через цей образ авторці вдається відобразити як розшматування українського суспільства, так і висловити віру в його єднання в майбутньому.

Історія родини хлопця є узагальненим образом нищення народу хліборобів: вбитий голова сімейства при конфіскації їжі “парттисячниками”, заморена голодом матір з меншими дітьми, поневіряння та дитячі будинки для тих, хто вижив. Тут, у Харкові, до якого прибуває сповнений надій Андрій, герой ближче дізнається про життя робітників та інтелігенції.

У своїй новій родині, якою стала для хлопця лікарка Чернявська, він дізнається про тотальні чистки серед інтелігенції, народження манкуртів та дворушників. Чернявська розповідає Андрієві про “...розстріляних учасників спроб відновлення Української Державності, про розгром Української Православної Автокефальної Церкви, про загибель видатніших діячів наукового і культурного світу, як і про тих жалюгідних недобитків, які задля рятунку власного життя “змінити віхи”” [3, 80]. Вирішеність фізичного та духовного життя для українців є трагічною: “Влада навмисне так робить, щоб людей у звірину перетворити, в Юд Іскаріотських, у Гвоздиків, особливо таких, що ... Шевченка напам’ять знають. Виморює голодом, винищує, вистрілює, виселює – і все для того, щоб решту в мовчазних рабів обернути” [3, 59–60].

Говорячи про один бік смерті, трагічну вирішеність репресивною машиною долі мільйонів, авторки не могли би пристати на цю позицію. У

своїх творах вони втілюють український досвід духовної рефлексії сприйняття смерті, коли артикулюють інше її обличчя: смерть – духовна основа життя. Чернявська з повісті Ольги Мак обирає не жалюгідне животіння, чи безплідне завершення життя, як того воліла тоталітарна культура. Її смерть – то акт самопожертви, вияв нескореності й міцності духу: “Смерть мільйонів, – вчить героїня Андрія, – завжди трагедія, але вона могла би перетворитися в тріумф, коли б пішла для добра нації, для слави, як смерть спартанців ...” [3, 79].

Символічності образу цієї жінки надає найменування її “бабою” для прийомного онука Андрія. Так створюється зв’язок з поколінням найстарших, культурний досвід якого засвоює молодь. Слова “баби” як заповіт, наповнений ціннісним сенсом життя: “Для чого жити?” – “Жити треба хоч би для того, щоб у слушний час уміти вмерти розумною і корисною смертю (...) Життя – найбільший Божий дар, і ніхто не має право його протринькати на ніщо. Бог тобі дав безсмертну душу – Бог має право вимагати її віддати Йому назад, коли треба буде. Віддати добровільно, як позичене. Коли ж ти сам такого часу й не дочекаєшся – навчиш дітей і навіть онуків своїх, як і за що треба вмирати. Для цього мусиш жити і терпіти, заціпивши зуби, і не забувати оттого, що тепер діється в селах, у містах і на дорогах. Не забувай!” [3, 60].

Такий життєствердний пафос повістей закладений і в їх символічних назвах. У творі “Чорні хмари над золотистим полем” надія на краще завтра втілена в образі поля з пшеницею як символу життя, що забуває на повну. У “Камінні над косою”, як слушно зауважив у рецензії на книгу О. Забарний [2, 57], образ коси має подвійне значення – знаряддя хліборобської праці та атрибут смерті, а каміння уособлюють люди, які не скорилися тоталітарному режиму, та стали муром на шляху її смерті.

У такий спосіб письменниці артикулюють проблему вибору цінностей життя. Їхні герої, молоді хлопці й дівчата, не бажають наслідувати ідеали сталінської культури та у свій спосіб бунтують. А головні образи персонажів Андрія з “Каміння під косою” та Галочки з “Чорних хмар над золотистим полем” набувають символічно-філософського забарвлення. Їх авторки підносять до рівня культурного героя як носія колективної (національної) ідентичності.

Якщо радянська культурна епоха уособлює у письменниць смерть та пов’язана з нав’язуванням чужої волі, руйнівної для життєсвіту українців, то юні герої є втіленням творчої енергії, спрямованої на боротьбу за власну свободу та ідентичність. Їхні життєві подорожі покликані не лише відобразити масштабність трагедії українського народу, а й до розв’язання екзистенціального конфлікту: *змиритися* (що рівнозначно смерті), скорившись чужій волі, чи *боротися*, усвідомивши способи опору цій волі.

Такі складні для дитячого розуміння питання – політичні, історичні, національні, морально-етичні – авторки розв'язують за допомогою діалогів зі старшим поколінням, що нагадують розмови Сократа з учнями. Ці дорослі – “дідусь-філософ”, “дідусь-селянин”, “баба-лікарка” – формують колективний образ українця, розкриваючи його національний характер: гордість, нескореність, волелюбство, сміливість, міцність духом. Так письменниці артикулюють питання національних, родинних цінностей, традицій, зокрема знати звичаї, пам'ятати історію, шанувати рід, мову, любити Україну, що розкривають культурну (національну) ідентичність українців. Тим самим, через образи героїв своїх повістей авторки піднімають питання виховання морального ідеалу в майбутніх поколіннях українців.

Тема Голодомору в дитячій літературі крізь призму понять травми нації та історичної пам'яті є одним із важливих орієнтирів для молодого покоління у пошуку формулювання своєї ідентичності. У повістях Ольги Мак та Лесі Бризгун-Шанти розкриття голодової трагедії українського народу відбувається на кількох рівнях.

Насамперед, авторки прагнуть зафіксувати Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид українців. Обидві письменниці через своїх юних героїв схиляють нас до вибору життя, у чому полягає великий гуманізм їхніх творів. А зображені у художніх текстах моральні ідеали роблять їх значимими у межах проблеми пошуку особистої та культурної (національної) ідентичності, а отже вартісними для читання сучасною українською молоддю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бризгун-Шанта Л. Чорні хмари над золотистим полем / Леся Бризгун-Шанта. – К. : Ярославів Вал, 2005. – 112 с.
2. Забарний О. Шляхом спокути (Рецензія на повість Ольги Мак “Каміння під косою”) / О. Забарний // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 57–59.
3. Мак О. Каміння під косою / Ольга Мак. – Торонто, Онтаріо, Канада : Накладом видавництва “Гомін України”, 1973. – 159 с.
4. Фрейд З. По ту сторону принципа насладження. Тотем и табу. “Я” и “Оно”. Неудовлетворенность культурой / Зигмунд Фрейд ; пер. с нем. – Харьков – Белгород, 2012. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2017 року